

Jo Spaans

ZORG IN LEEUWARDEN, 1500-1800: STADSBESTUUR EN DE ZORG VOOR HET ALGEMEEN WELZIJN

(René Kunst e.a. (red.) *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, Franeker 1999, 184-201)

In de vroegmoderne tijd zagen stadsbestuurders het als hun taak te zorgen voor het welvaren van hun stad. Die zorg strekte zich uit over een breed gebied. Zij omvatte allereerst de verdediging van de stad tegen aanvallen van buitenaf en de waarborg van interne rust en orde. De belangrijkste instrumenten daarvoor, schutterij, nachtwacht en brandwacht, stonden onder toezicht van het stadsbestuur. Minstens zo belangrijk was de zorg voor de economische voorspoed. Stadsbesturen moesten erop toezien dat hun stad goed bereikbaar was en dat de markt tot genoegen van kopers en verkopers werd gereguleerd.

Het aanzien van de stad lag hen doorgaans na aan het hart. Als de publieke gebouwen elegant en de straten en wallen goed onderhouden waren, was dat een voor iedereen zichtbare bevestiging dat het stadsbestuur zijn taken ernstig nam. Na 1580 bepaalde de gereformeerde kerk mede het stedelijk aanzien. Het stadsbestuur zag erop toe dat de kerkenraad geleerde predikanten beriep, waarmee de stad eer kon inleggen, en betaalde het daartoe benodigde traktement. Ook stelde het kerkgebouwen ter beschikking voor de gereformeerde eredienst en droeg het zorg voor het onderhoud daarvan. Een stad, en zeker een hoofdstad zoals Leeuwarden, was aan zijn stand een stijlvol kerkelijk leven verplicht, met verzorgde erediensten en een erudiete prediking.

Meer in de lijn van hedendaagse opvattingen van zorg ligt de bemoeienis van het stadsbestuur met onderwijs, medische voorzieningen en sociale zorg. De rector en ondermeesters van de Latijnse school stonden, net zoals de predikanten, op de loonlijst van de stad. Het onderwijs moest burgerzonen voorbereiden op een academische studie en op publieke functies. Ook een goede Latijnse school droeg bij aan de status van de stad. Het stadsbestuur controleerde het curriculum, de leerboeken en de examens en zag erop toe dat de meesters orde hielden onder hun leerlingen.¹

De zorg voor de organisatie van voldoende onderwijs als zodanig was, tot het midden van de achttiende eeuw, geen overheidstaak. Schoolmeesters en -meesteressen voor lager onderwijs waren vrije ondernemers en werden niet door de stad aangesteld of betaald. Het schoolgeld van hun leerlingen vormde hun bron van inkomsten, waarbij het stadsbestuur bepaalde hoeveel schoolhouders zich in de stad mochten vestigen om elk van hen een redelijk inkomen te garanderen. Het stedelijk toezicht beperkte zich voor het overige tot handhaving van de regel dat deze toegelaten schoolmeesters gere-

¹ Zie dossier over de Latijnse school in GAL, OM inv.nr.LI03; voorbeeld van revisie van schoolwetten in GAL, OM inv.nr.M25 (MR 17 mrt, 1 juni 1638), M26 (MR 16 febr. 1652). Vanaf 1737 werd dit toezicht op last van de Staten toevertrouwd aan de curatoren van de Franeker Academie.

formeerd moesten zijn. In 1661 werden de Leeuwarder schoolmeesters, toen twaalf in getal, verplicht hun leerlingen te begeleiden naar de catechisatielessen op de zondagmiddag. Rond 1700 vestigden zich echter ook lutherse en doopsgezinde schoolmeesters in de stad.²

Pas in het midden van de achttiende eeuw werd er stedelijk lager onderwijs georganiseerd, en dan nog alleen voor kinderen van beddeelden. De eerste armenschool werd gesticht door de armvoogden van het Hoekster espel in 1751. Toen kort daarop de armvoogdijen van de vier stadskwartieren werden samengevoegd in één Stadsarmenkamer werd de armenschool vergroot, om de kinderen van alle beddeelden te kunnen opvangen. Het stadsbestuur subsidieerde deze school, omdat dit onderwijs geacht werd de kansen van de arme kinderen te vergroten om later in hun eigen onderhoud te kunnen voorzien.³ Deze armenscholen waren instrument voor een door verlichte denkbeelden geïnspireerd streven naar verheffing van de armen. Onderwijs speelde in deze opvattingen een belangrijke rol: door arme kinderen minstens behoorlijk lezen en schrijven te leren hoopte men hen de basis te verschaffen voor economische zelfstandigheid tegen de tijd dat ze volwassen werden, en een zekere waardigheid in hun bestaan. Hieronder zal nog blijken dat ook werkverschaffing in dit verheffingsoffensief een rol speelde.

Ook de organisatie van medische zorg voor de stedelingen was vóór 1800 slechts in beperkte mate een overheidstaak. Stadsbesturen hadden doorgaans een academisch gevormd medicus in dienst die als adviseur fungeerde bij de voorkoming en bestrijding van besmettelijke ziekten die het welvaren van de stad in gevaar brachten. Daarnaast werd hij geacht zieken te behandelen die het stadsbestuur tot zijn verantwoordelijkheid rekende: stadsbeambten, de bewoners van gast- en weeshuizen en door de stadsarmvoogdij ondersteunde armen. De stadsdokters werden hierin bijgestaan door stadschirurgijns en -vroedvrouwen. Medische zorg was verder de eigen verantwoordelijkheid van de stedelingen. Wie ziek was raadpleegde zelf een *medicinae doctor*, een chirurgijn, of een van de rondtrekkende genezers die zich specialiseerden in steensnijden of de behandeling van oogziekten, of een kwakzalver. De aard van de kwaal en de kosten die de verschillende genezers in rekening brachten bepaalden de keuze.

De in de stad werkzame artsen, zowel de stadsdokter als de vrij gevestigde medici, verenigden zich in het midden van de zeventiende eeuw in een *Collegium Medicum*. Zij kwamen regelmatig bijeen om ervaringen uit hun medische praktijk uit te wisselen. Uit deze samenwerking kwam in 1687 de Leeuwarder farmacopee voort, een receptenboek voor medicijnen specifiek toegesneden 'op de natuur van de mensen die in het Friese klimaat leefden'. De medicijnen uit de receptenboeken die men in Amster-

² Voorbeelden van toestemming voor vestiging van 'duitse' schoolmeesters in Policieboek GAL, OAA inv.nr.M209, f.552v (14 dec.1610, schoolmeester op het Vliet); OAA inv.nr.M6 (MR 15 aug. 1651); catechisatie: OAA inv.nr.M8 (MR 2 en 4 nov. 1661). De lutherse gemeente had vanaf 1697 een eigen lutherse schoolmeester, zie Cramer, 'De wortels'. In 1706 vestigde zich, tegen de wil van de magistraat, een doopsgezinde schoolmeester, die echter op last van de Staten ongemoeid gelaten moest worden, OAA inv.nr.M33 (MR 12 juli 1706), cf. remonstrantie van magistraat en vroedschap van Leeuwarden d.d.18 febr. 1707, in OAA inv.nr.LI224.

³ GAL, OAA inv.nr.M46 (MR 2 en 30 april 1751), reglement voogden Stadsarmenkamer in OAA, inv.nr.L66 (1 mei 1752).

dam, Utrecht en Den Haag hanteerde voldeden, naar het oordeel van de leden van het *Collegium*, in Friesland niet.⁴ De artsen van het *Collegium* controleerden de apotheken van de stad, om te zien of zij deugdelijke medicijnen verkochten en examineerden de vroedvrouwen. De stad steunde het *Collegium* door een vergaderruimte beschikbaar te stellen en vanaf 1753 ondersteunde het stadsbestuur de vorming van een medische bibliotheek met een jaarlijkse gift.⁵ Stadsbestuur en medici werkten zo samen om de kwaliteit van de medische zorg te garanderen. De gewone stedeling zal hier zijdelings van hebben geprofiteerd.⁶

De bemoeienissen met het onderwijs en het medisch bedrijf stonden in de zorg van het Leeuwarder stadsbestuur voor de stadsbevolking niet centraal. Een andere positie werd ingenomen door de armenzorg. Steden en dorpen waren sinds 1531 wettelijk verplicht voor hun armen te zorgen. In dat jaar werd voor alle zeventien Nederlanden een edict uitgevaardigd, waarin de armenzorg strikt plaatselijk georganiseerd werd. Armen moesten ondersteund worden in de plaats waar zij geboren waren, of waar zij, doordat zij er een poos gewoond en gewerkt hadden, een morele claim op solidariteit konden laten gelden. Voorkomen moest worden dat zij op zoek naar een beter bestaan zouden gaan rondzwerven. Dat zou bedelaars en landlopers van hen maken en landloperij werd in deze tijd in toenemende mate ervaren als een maatschappelijk probleem. Stadsbesturen waren verantwoordelijk voor een adequate armenzorg en voor de financiering ervan moesten zij de bestaande fondsen samenvoegen en waar nodig de inkomsten van die fondsen aanvullen door periodiek te collecteren.

Deze maatregelen lagen geheel in de lijn van hervormingen die in de zestiende eeuw ook elders in West-Europa plaatsvonden. Ze waren geïnspireerd door het humanistisch gedachtengoed dat in deze tijd opgeld deed. De traditionele middeleeuwse armenzorg, gebaseerd op vrijwillige liefdadigheid, bleek tekort te schieten in plaatsen waar armoede door de opkomst van nieuwe industrieën van tijd tot tijd massalere vormen aannam dan waar zij op berekend was. Humanistische auteurs pleitten ervoor de armenzorg onder het toezicht van het plaatselijke wereldlijke bestuur te stellen, dat dan verantwoordelijk was voor het bijeenbrengen van voldoende middelen en erop moest toezien dat daaruit alle plaatselijke armen naar behoren en zonder aanzien des persoons, alleen op grond van werkelijke behoefte, werden ondersteund. Zo, en alleen zo, zouden de beschikbare middelen toereikend zijn voor een efficiënte en doeltreffende zorg. Plaatselijke besturen dienden bovendien bedelarij uit te bannen en vreemde en onnutte armen terug te sturen naar de plaats waar ze, volgens deze opvattingen, thuishoorden. Vreemdelingen die zich, aangetrokken door de economische mogelijkheden, in de stad wilden vestigen, behoefden daarvoor dan ook de toestemming van het stadsbestuur. Die toestemming werd voorbehouden aan nieuwkomers waarvan te verwachten viel dat zij zich op eigen kracht konden onderhouden; en wanneer zij desondanks toch al in de eerste jaren van hun verblijf hulpbehoevend raakten, werden zij alsnog de stad uit gezet. Armenzorg was op deze wijze nauw verbonden met een stedelijke bevolkingspolitiek die erop gericht was de collectieve welvaart van de gezeten

⁴ GAL, OAA inv.nr.MI5 (MR 12 febr. 1687).

⁵ Over het Leeuwarder collegium medicum zie dossier in GAL, OAA inv.nr.U5.

⁶ Een brede beschrijving van de medische zorg in deze tijd biedt Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*. De hierin beschreven Groninger situatie vertoont parallellen met die in Leeuwarden.

inwoners te beschermen.⁷ Zorg en ordehandhaving waren in deze hervormingen onscheidbaar met elkaar verweven.⁸ De stedelijke armenzorg vormde een sociaal vangnet voor de gezeten inwoners. Het vervolg van dit hoofdstuk zal op de armenzorg worden toegespitst.⁹

Behoorlijk bestuur, of, zoals men in de zeventiende eeuw zei, 'goede politie' omvatte al deze vormen van zorg voor het welvaren van de stad. Stadsbestuurders stelden er een eer in, hun taak zo goed mogelijk te vervullen.¹⁰ Uiteraard waren zij daarbij niet vrij van eigenbelang. Goed bestuur was nauw verbonden met de status en het aanzien van de stad en haar bestuurders. Zoals in hoofdstuk 5 al aan de orde is geweest bood zitting in bestuurscolleges aanzienlijke emolumenten en mogelijkheden tot uitoefening van patronage. Vooral dat laatste gold ook voor de voorgdijen van liefdadige instellingen. In de vroegmoderne tijd kan zorg dan ook niet los gezien worden van macht.

Een experiment in sociale politiek 1520-1580

De voorschriften van het edict van 1531 werden niet direct overal in de Nederlanden ten uitvoer gelegd. Vooral in het noorden lijkt de armenzorg in veel plaatsen pas veel later, in de laatste decennia van de zestiende eeuw, in deze zin te zijn gereorganiseerd. Leeuwarden daarentegen nam al voor 1531 een aantal maatregelen die geïnspireerd lijken door de humanistische hervormingsvoorstellen. In 1525 centraliseerde het stadsbestuur alle armenzorg in het Sint Anthonygasthuis. Tot dan toe had het Sacramentsgilde, een geestelijke broederschap, de huiszittende armen ondersteund. Huiszittende armen waren armen die zelfstandig woonden en vaak ook werkten, maar niet genoeg konden verdienen om zichzelf en hun gezin in leven te houden. Toen in 1525 het gilde werd opgeheven, werd het Sint Jacobsgasthuis, een hofje dat het gilde toebehoorde, verkocht; de opbrengst kwam aan het Sint Anthonygasthuis, dat de verzorging van de huiszittende armen overnam. De gasthuisvoogden werden vanaf deze tijd door het stadsbestuur benoemd.¹¹ Deze maatregelen lagen geheel in het verlengde van de humanistisch geïnspireerde hervormingsvoorstellen.

⁷ Basis voor de wetgeving aangaande armenzorg en bevolkingspolitiek is als gezegd het edict van 1531, alle volgende wetgeving is aanscherping daarvan, cf. *Charterboek* IV, 918-921 (7 juli 1596), 1165-1167 (4 nov.1602); *Charterboek* VI, 41-43 (1686), *Statuten ... en costumen van rechte*, 58-64 (1723).

⁸ Tekst van het edict in *Charterboek* 11,594-604 (7 okt.1531). Voor deze hervormingen en een overzicht van de literatuur Van Damme, *Armenzorg en de staat*, 102-113.

⁹ Heel het scala van instellingen voor armenzorg in Leeuwarden wordt uitvoerig beschreven in Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*. De hierna volgende noten geven voorbeelden en aanvullende literatuur.

¹⁰ Deze ambtsopvatting wordt weerspiegeld in een klacht van de Leeuwarder edelen uit 1526, GAL, OM inv.Singels nr.160 (april 1526) en in het gebed dat aan het einde van 1723 in de magistraatsresoluties is opgetekend, GAL, OM inv.nr.M34. Ook elders is zij te vinden, cf. Dorwan, *The Prussian Welfare State*, 1-12..

¹¹ Eekhoff e.a.(uitg.), *Oorkonden Sint Anthonij-gasthuis* nr.122 (24 jan. 1526); hierna worden de gasthuisvoogden in de Oorkonden tevens armenvoogden genoemd, cf. Visscher, *Archieven St. Anthony-gasthuis*, 39, 43.

Deze humanistische opvattingen over een stedelijke armenzorg, bedreven uit een centraal fonds waarin oudere fondsen versmolten waren, staande onder toezicht van de plaatselijke overheid en bedérend naar individuele nood, stuitten evenwel op sterke weerstand. De nieuwe armenzorg was nauw verweven met opvattingen over het algemeen welvaren van de hele plaatselijke gemeenschap. De oude armenzorg had eveneens de plaats (of liever: de parochie) als basis gehad, maar diende minstens zozeer de belangen van begunstigers en hun families zelf. Welgestelden die goederen voor de armen nalieten - of dat nu een eenmalige brooduitdeling bij hun begrafenis was of een compleet weeshuis of hofje - deden dat niet alleen met het oog op het welvaren van hun stad. Hun gift was in de eerste plaats bedoeld om hun nagedachtenis levend te houden; vóór de Reformatie werden de ontvangende armen ook geacht voor de ziel van de overleden weldoener te bidden. Armenzorg vormde zo een onderdeel van de memoriecultus. Bovendien moest een gift de belangen van de familie van de gever dienen. De erfgenamen bepaalden doorgaans wie van de gift mocht profiteren, waarbij bloedverwanten in geval van armoede als eersten werden geholpen. De beschikking over de verdeling van de gift leverde de erfgenamen daarnaast aantrekkelijke mogelijkheden tot patronage. Wie ondergeschikten en verarmde verwanten, zowel van zichzelf als van politieke, zakelijke of andere relaties, een plaatsje in een gast- of weeshuis kon bezorgen, kon daaraan een niet te onderschatten machtspositie ontlenu. De centralisatie van de Leeuwarder stadsarmenzorg in handen van de gasthuisvoogden moest al snel voor deze weerstanden zwichten. Al na enkele jaren nam het nieuw opgerichte

Zoete Naam Jezusgilde de zorg voor de huiszittende armen weer van de gasthuisvoogden over. Dit gilde was een traditionele gebedsbroederschap, die armenzorg bedreef in het kader van de memoriecultus; in de wintermaanden werden wekelijkse uitdelingen verzorgd van voedsel en kleding aan een vaste groep armen.¹² Ook het weeshuis dat de patricische Auck Petersdochter in 1534 stichtte mocht, volgens de bepalingen in haar testament, beslist geen onderdeel worden van een stedelijke armenzorg naar humanistisch model. Het diende haar nagedachtenis en was in de eerste plaats bestemd voor wezen die aan haar verwant waren.¹³ Deze nieuwe instellingen, met hun traditioneel middeleeuwse nadruk op de gevers eerder dan op de ontvangers van liefdadigheid, kunnen gezien worden als een vorm van protest tegen de nieuwe opvattingen over stedelijke armenzorg. Binnen de stedelijke elite leefde een sterke gehechtheid aan de traditionele vormen.

De politieke en religieuze omwenteling rond 1580 schiep nieuwe verhoudingen. In de eeuw die volgde reorganiseerde het stadsbestuur van Leeuwarden stap voor stap de stedelijke armenzorg. De humanistische voorstellen vormden hierbij de leidraad, maar de hierboven geschetste weerstanden bleven vergaand het resultaat van de stedelijke inspanningen bepalen.

Stedelijke armenzorg 1580-1675

¹² Kok, *Archief Ritske Boelema-gasthuis*, 4, 153-164.

¹³ Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr.137 (14 nov. 1534).

Leeuwarden kreeg in 1580 de beschikking over de inkomsten van de opgeheven stadskloosters van Dominicanen, Franciscanen, Dominicanessen en grauwe begijnen. Het stadsbestuur verdeelde de buiten de stad gelegen onroerende goederen van deze kloosters in drie gelijkwaardige delen en bestemde die voor het Sint Anthonygasthuis, het weeshuis en een nieuw opgerichte algemene armvoogdij, een college van voogden voor de huiszittende armen. De voorwaarde die het stadsbestuur verbond aan de overdracht van de kloosterfondsen was echter dat deze instellingen zich zouden voegen naar het humanistisch ideaal van stedelijke armenzorg. Dat betekende dat de instellingen het oppertoezicht van het stadsbestuur over het dagelijks bestuur en de financiën moesten accepteren en dat zij zich zouden inzetten voor het welzijn van de stad. Gasthuis, weeshuis en algemene armvoogdij werden gezien als de drie pijlers van een samenhangend systeem van armenzorg. In geval van nood was het de bedoeling dat zij elkaar financieel zouden steunen.¹⁴

De enige instelling waarbij dit geen problemen opleverde was het Sint Anthonygasthuis. Het gasthuis was al in de jaren 1520 onder oppertoezicht van het stadsbestuur gekomen. Het bood onderdak aan betalende en arme proveniers. Betalende proveniers waren mensen die zich voor meer of minder geld en goederen hadden ingekocht om levenslang in het gasthuis verzorgd te worden. Zij waren niet arm, maar konden vanwege ouderdom of gebreken niet zo goed voor zichzelf zorgen. Arme proveniers waren mensen die geen inkoopsum konden bieden, maar door het gasthuis 'om Godswil' van het nodige werden voorzien.

Zij woonden niet allemaal in het gasthuis zelf, maar ook wel in huisjes of kamertjes die aan het gasthuis toebehoorden. Soms konden zij op vaste tijden in het huis een warme maaltijd komen gebruiken. Bij ziekte werden zij op de ziekenzaal van het gasthuis verzorgd. Traditioneel konden ook arme reizigers, bedelaars, pelgrims en ambulante neringdoenden een of twee maal in het gasthuis overnachten.

In 1565 kreeg de instelling hiervoor een aparte afdeling, de beijer. Beijers of baaiers, zoals ze elders heetten, waren doorgaans alleen passantenverblijven, waar het 'varende volk' gescheiden bleef van de vaste gasthuisbewoners. De beijer van het Leeuwarder Sint Anthonygasthuis was enigszins bijzonder. Hij was in 1565 gebouwd met financiële steun van het stadsbestuur. In ruil voor deze steun hadden de gasthuisvoogden zich verplicht ook arme Leeuwarder zieken en gebrekkigen op voorspraak van het stadsbestuur als proveniers op te nemen. De gasthuisvoogden lijken deze mensen bij voorkeur in de beijer ondergebracht te hebben, waardoor deze een opvangtehuis voor stadsarmen werd. Al in de eerste helft van de zeventiende eeuw hadden de gasthuisbeijers in Friesland hun taak als passantenverblijven verloren. Op grond van een plakkaat van de Friese Staten uit 1596 kregen passanten van burgemeesters of plaatselijke officieren een aalmoes, die hen in staat stelde in een goedkoop logement te overnachten; de meeste beijers werden dan ook stilzwijgend opgedoekt.¹⁵ De beijer van het Leeuwarder Sint Anthonygasthuis bleef tot halverwege de achttiende eeuw in stand.

¹⁴ Eekhoff e.a., *Oorkonden Sint Anthonij-gasthuis* nr.218a (18 mei 1582), cf. Van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland* 11, 432-437.

¹⁵ Plakkaat in *Charterboek* IV, 918-921 (7 juli 1596); van de Friese steden behield naast Leeuwarden waarschijnlijk alleen Bolsward zijn beijer tot in de achttiende eeuw. Ook daar was het een onderkomen voor arme proveniers, eerder dan voor passanten geworden.

De gasthuisvoogden hadden de beijer al eerder willen opheffen omdat deze voorziening relatief zwaar op hun begroting drukte, maar het stadsbestuur van Leeuwarden, dat eraan hechtte dat het gasthuis arme gebrekkigen die zich niet konden inkopen in deze afdeling onderdak bood, gaf pas in 1755 toestemming voor opheffing.¹⁶

De voogdij over de huiszittende armen liet zich moeilijker inpassen in een stedelijke armenzorg zoals het stadsbestuur voor ogen stond. Het Zoete Naam Jezusgilde, dat de huiszittende armen ondersteunde, wilde zijn autonomie behouden. Het gilde kon in de veranderde omstandigheden geen traditionele gebedsbroederschap meer zijn en vormde zich om tot een soort sociëteit. De dertien leden waren gerekruteerd uit de hoofdstedelijke elite, met een voorkeur voor de bestuurders van liefdadige instellingen. Enkele van de leden waren katholiek. Ook in andere Nederlandse steden kwam een dergelijke transformatie van geestelijke broederschap naar herensociëteit wel voor; de zo ontstane gezelschappen dienden de sociale cohesie na de confessionele scheuring.¹⁷

Het Leeuwarder Zoete Naam Jezusgilde wist zijn bestuurlijke en financiële autonomie te behouden. Het bleef ook huiszittende armen ondersteunen. Waarschijnlijk was het daarin enigszins selectief en was er voor bedeling door het gilde een zekere mate van protectie nodig. De overige stadsarmen waren afhankelijk van de door het stadsbestuur opgerichte stadsarmvoogdij. Elk van de vier zogeheten espels kreeg een vast aantal armvoogden, die in hun eigen gebied collecteerden en er de armen bedeeden. Zij moesten lijsten bijhouden van wie in aanmerking kwam voor bedeling; armen werden pas op zo'n lijst geplaatst nadat de armvoogden hun behoefte hadden onderzocht.¹⁸ Aanvankelijk was de stadsarmvoogdij waarschijnlijk gecombineerd met de gereformeerde diaconie, die de opbrengst van de kerkcollecte inbracht en arme lidmaten bedeede.¹⁹ Zoals gezegd kreeg de stadsarmvoogdij dus een derde deel van de kloostergoederen toegewezen. Zij ondersteunde daaruit alle behoeftige stedelingen - mits zij gezeten inwoners waren - zonder onderscheid naar religie. De armen kregen wekelijks geld en brood, 's winters bovendien turf, al naar hun behoefte. Waar nodig verschaften de armvoogden ook kleding, schoeisel en medicijnen en vergoedden zij begrafeniskosten. Voordat in 1676 het Nieuwe Stadsweeshuis werd geopend werden bovendien wezen die geen toegang hadden tot het burgerweeshuis op kosten van de armvoogdij bij particulieren uitbesteed. Leeuwarden had aan het einde van de zestiende eeuw dus twee armvoogdijen voor huiszittende armen, een stedelijke en een particuliere.

In de jaren van 1635 tot 1640 werd deze wat uitzonderlijke situatie genormaliseerd. Het Zoete Naam Jezusgilde bouwde toen het Ritske Boelemagasthuis, vernoemd naar

¹⁶ Over gasthuis en beijer Visscher, *Archieven St. Anthony-gasthuis*, inleiding.

¹⁷ De veranderingen zijn af te lezen uit de verschuivingen in het ledenbestand in de jaren 1580-1584, te zien in de rekeningen, Archief Ritske Boelema Gasthuis (in GAL), inv.nr.58 (1578-1599), cf. ook de Statistieke lijst, inv.nr.384. Beroemdste voorbeeld van de transformatie van gilde naar sociëteit: Van Dijk, *De Bossche Optimaten*.

¹⁸ GAL, OAA inv.nr.L810, f.250-253; ook Singels nr.268a-c (12, 16,24 dec.1579), cf. *Charterboek IV*, 97 (21 dec.1579).

¹⁹ Combinatie van diaconie met stadsarmvoogdij kwam ook voor in Dokkum, zoals te zien is in de Dokkumer armvoogdijrekeningen tot 1632.

de erflater die de basis had gelegd voor het kapitaal van het gilde, en beperkte zich voortaan tot de zorg voor dit gasthuis en de bejaarde vrouwen die er onderdak vonden. De gereformeerde diaconie werd zelfstandig. De stadsarmenvoogden kwamen sterker onder stedelijke controle en kregen de zorg over alle stadsarmen die niet door de diaconie werden ondersteund.²⁰ Er waren nu dus opnieuw twee armvoogdijen voor de huiszittende armen, de stadsarmvoogdij en de gereformeerde diaconie. Dit patroon was in de Republiek tamelijk algemeen.

Echte problemen ondervond het stadsbestuur in zijn pogingen het weeshuis van Auck Petersdochter in een stedelijke armenzorg onder te brengen. Op grond van de stichtingsakte mocht het huis niet onder stedelijk toezicht gebracht worden en aanvankelijk heeft het weeshuis dan ook geweigerd de kloostergoederen te accepteren op de door de stad gestelde voorwaarden. Toch was het ideaal van een gecoördineerde stedelijke armenzorg kennelijk zo sterk doorgedrongen in de stedelijke elite dat de weesvoogden in 1596 een overeenkomst konden sluiten met het stadsbestuur waarin zij een deel van hun zelfstandigheid opgaven en toezegden alle stadswezen op te nemen, zoals het stadsbestuur graag wilde. Hoewel dit problemen opleverde, vooral van financiële aard, werd in 1637 toch een nieuw akkoord gesloten, waarin het weeshuis nog sterker onder stedelijke controle kwam. In een reeks steeds hoger lopende conflicten heeft het weeshuis zich in 1668 uiteindelijk toch teruggetrokken uit de stedelijke armenzorg en werd het een weeshuis voor burgerkinderen, waarin de voogden beslisten hoeveel en welke wezen konden worden toegelaten. Ook hier speelde patronage waarschijnlijk een belangrijke rol.²¹

Het stadsbestuur stichtte in 1676 voor de wezen die niet in het oude weeshuis terecht konden een nieuw stadsweeshuis, dat al snel veel voller was dan het burgerweeshuis. Het leven was er soberder en de tucht strenger. In alle weeshuizen was het gebruikelijk dat de kinderen naar school gingen voor elementair onderwijs, dat ze een tijdje in en om het huis werden ingezet voor allerhande klusjes en dat ze tenslotte, als ze oud genoeg waren, als leerlingen bij een ambachtsmeester of naaivrouw werden uitbesteed of in een dienstbetrekking werden geplaatst als knechten of meiden. In de grote en volle stadsweeshuizen, waarin meer kinderen woonden dan in de huishouding zelf nuttig beziggehouden konden worden, was het in de zeventiende eeuw niet ongebruikelijk om kinderen industrieel textielwerk te laten doen, in opdracht van plaatselijke ondernemers. De Leeuwarder stadswezen breiden kousen, klossen kant en naaiden.²² Burgerwezen waren 'te goed' voor dit soort werk.

²⁰ De zelfstandigheid van de diaconie valt mogelijk af te lezen uit Civiele sententies, RAF, Archief Hof van Friesland inv.nr.WW25 (21 dec.1635) en MR, in GAL, OAA inv.nr.M4 (26 okt.1638). De stadsarmvoogdij werd strikter geregeld in de instructie voor de hoofddiaken, Politieboek, GAL, OAA inv.nr.M209, f.524a-d (23 juni 1637), en de aanstelling van de stadsarmvoogden door het stadsbestuur vanaf 1640 (jaarlijks in de magistraatsresoluties, omstreeks juli/augustus). Overgang van het gilde naar gasthuisvoogdij, cf. Kok, *Archief Ritske Boelema-gasthuis*, 8.

²¹ De situatie was iets ingewikkelder dan de weergave van deze conflicten in Van Heemstra, *Old Burger Weeshuis*, 25-37, en Spanninga, *Blauwe wezen*, 30-31.

²² Spanninga, *Blauwe wezen*. Voor het onderscheid tussen burger- en stadsweeshuizen in het algemeen, McCants, 'Nederlands republikanisme'.

Voor pestzieken en melaatsen was speciale zorg nodig die een stedelijke armvoogdij, een gasthuis en een weeshuis niet konden bieden. Voor hen bestonden aparte onderkomens.

Aanvankelijk had het gasthuis pestzieken die niet in hun huizen geïsoleerd konden worden nog ondergebracht in de zogeheten pestkamertjes, achter het Dominicanenklooster. In 1611 werd op gezamenlijke kosten van gasthuis, weeshuis en stadsarmvoogdij een nieuw pesthuis gebouwd, dat overigens niet vaak meer is gebruikt: de pest sloeg in 1665 voor het laatst toe in deze streken. Het is dit gebouw dat in 1675 tot stadsweeshuis werd verbouwd. Voor melaatsen of leprozen was er een leprooshuis gevestigd buiten de stad, in de gebouwen van het opgeheven begijnenklooster van Fiswerd. In 1672 werd ook dit huis opgeheven. De melaatsheid was uitgestorven.²³

Armenzorg en sociale controle

Het Sint Anthonygasthuis, het stadsweeshuis en de algemene armvoogdij vormden dus een sociaal vangnet voor alle gezeten Leeuwarders die in armoede vervielen. Arme vreemdelingen kwamen er niet voor in aanmerking; alleen wie lang genoeg had bijgedragen aan de stedelijke economie werd bedeed. De termijn voor gezeten inwonerschap was aanvankelijk een jaar, in de jaren 1630 twee jaar en vanaf 1660, volgens een plakkaat van de Staten van Friesland, zelfs vijf jaar.²⁴ Arme gelukzoekers konden zich niet vrijelijk in de stad vestigen en Leeuwarders die woonruimte verschaften aan armen die zonder toestemming van de magistraat in de stad kwamen wonen, riskeerden een fikse boete. Illegale immigranten en nieuwkomers die te snel na aankomst om ondersteuning door de stadsarmvoogdij vroegen werden als gezegd de stad uitgezet. Omdat bedelen was verboden, moet het voor illegale armen die niet volledig in hun onderhoud konden voorzien zeer moeilijk geweest zijn, zich in de stad staande te houden.

Aan de strenge regels die de stedelijke armenzorg exclusief moesten voorbehouden aan de gezeten inwoners, werd ook in de praktijk vergaand de hand gehouden. Het overheidsapparaat was weliswaar klein, maar de stad zelf was dat ook: Leeuwarden telde in de zeventiende en achttiende eeuw tussen de elf- en zestienduizend inwoners. De stad was onderverdeeld in aanvankelijk vier, later tien espels, die op hun beurt weer in diverse 'wijken' waren onderverdeeld. Elke wijk had een aantal functionarissen, de zgn. wijkmeesters, die moesten bijhouden wie er in hun wijk woonde en wie zich er nieuw vestigde. Ook de rotmeesters van de schutterij, die in hun eigen espel geschikte mannen voor de wachtdienst moesten selecteren, dienden op de hoogte te zijn van de bewoners. Tot op zekere hoogte werd bovendien van de armenvoogden verwacht dat zij de armen in hun eigen territorium (een der vier *oude* espels) kenden. De wachtmeester en zijn assistenten controleerden regelmatig de beijer van het gasthuis en de goedkope logementen om te zorgen dat vreemdelingen op doortocht niet in

²³ Voor pest- en leprooshuis Eekhof, *Geschiedkundige beschrijving* 11, 33-37 en 88-89.

²⁴ Vergelijk de plakkaaten van 7 oktober 1531, *Charterboek* 11,594-604, en 30 maart 1660, *Charterboek* V, 640.

de stad bleven hangen. Poortwachters moesten bedelaars buiten de stad houden.²⁵ Uiteraard was dit geen waterdicht systeem; in tijden van voorspoed zal men minder nauw gekeken hebben, maar bij duurte kon de controle worden verscherpt.

Vanaf het derde kwart van de zeventiende eeuw werden niet alleen de ongewenste vreemdelingen in de gaten gehouden, maar werden ook de armen die op de lijsten van de armenvoogden waren aangenomen aan een vrij vergaande controle van hun levenswijze onderworpen. Regelmatig werden alle huuszittende bedeeden tegelijk opgeroepen om, per espel, met hun hele gezin voor een commissie van stadsbestuurders en armenvoogden te verschijnen. De drie stadskerken en de grote vergaderzaal bij de Jacobijnerkerk dienden als verzamelplaatsen. Bij deze zogeheten revue moesten alle bedeeden kunnen aantonen hoelang ze al in de stad woonden, wat ze verdienden, hoeveel kinderen ze hadden en wat die inbrachten en hoe hun levensomstandigheden waren. De uitdrukkelijke bedoeling van dit ritueel was de lijsten zoveel mogelijk te schonen van bedeeden die geen recht op bedeling hadden.²⁶

Vooraf illegale vreemdelingen, maar ook mensen die door de diaconie van hun kerkgenootschap onderhouden dienden te worden en bijvoorbeeld ook de gezinsleden van garnizoenssoldaten probeerde men zoveel mogelijk kwijt te raken. Garnizoenssoldaten bleven meestal niet langer dan drie jaar. Zij konden vanaf 1660 dus nooit gezeten inwoners worden. Vrouwen en kinderen van soldaten trokken echter in veel gevallen niet met hun mannen mee wanneer die werden overgeplaatst. Zij bleven wonen waar zij contacten hadden en zich tot op zekere hoogte konden onderhouden. Wanneer het tegenliep deden zij een beroep op de armenzorg. Formeel hadden ze daar dikwijls geen recht op, maar vanwege de dienst van hun mannen aan het land achtten stadsbestuur en armvoogdij zich enigermate aan hen verplicht. Mogelijk drong het provinciaal bestuur achter de schermen ook wel op een coulante behandeling aan. Vanaf 1691 kreeg Leeuwarden van de Staten van Friesland een jaarlijkse subsidie voor het onderhoud van de 'militaire armen'.²⁷

Armen die geen recht op ondersteuning hadden werden dus regelmatig de stad uitgezet. Op armen die dat recht wel hadden werd aandrang uitgeoefend om althans zoveel mogelijk in eigen onderhoud te voorzien. Die verplichting rustte niet alleen op de volwassen gezinshoofden, maar ook op hun kinderen. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw richtten verschillende steden werkhuisen in, waarin vooral de kinderen van bedeeden aan het werk werden gezet. Dat werk was meestal een vorm van textielnijverheid, zoals spinnen. De kinderen verdienden een kleinigheid die op de bedeling van de ouders werd gekort. Bovendien hield men hen op deze wijze van de straat, wat hen de mogelijkheid ontnam daar te bedelen of katekwaad uit te halen. De werkhuisen boden in de winter, wanneer er minder werk was, ook volwassenen enig emplot.

²⁵ Instelling van wijkmeesters, naar het voorbeeld van Amsterdam, GAL, OAA inv.nr.M10 (MR 21 febr., 4 april 1673) en Mil (MR 16, 24 sept.1674). Boetes voor illegale verhuur, uitzettingen, toezicht van poortwachters etc. passim in de magistraatsresoluties.

²⁶ Invoering van de revue GAL, OAA inv.nr.M14-15 (MR 14 nov. 1684, 8 jan.1685, 28 aug.1686).

²⁷ De Chalmot, *Register der resolutien*, 423-425.

Leeuwarden kreeg in 1695 een stadswerkhuis. Het was gevestigd in de oude Cathariakerk, de voormalige parochiekerk van Hoek. In 1685 had dit stadswerkhuis een voorloper gehad in het zogeheten Engelse huis, waarover in het voorgaande hoofdstuk 6 al geschreven is. Deze wolfabriek was opgericht door Engelse ballingen, met aanzienlijke financiële steun van de Friese Staten. De kinderen van bedeeden spinnen en weefden er. Toen de ballingen de gelegenheid kregen naar hun vaderland terug te keren raakte de fabriek zijn directie kwijt. Korte tijd hebben gevluchte Franse hugenoten de fabriek geleid, maar in 1690 werd hij definitief gesloten.²⁸ In het stadswerkhuis dat vervolgens in 1695 werd geopend werd aanvankelijk alleen hennepgaren gesponnen, in de achttiende eeuw kwam er ook een wolspinnerij in het werkhuis. Beide typen spinnerij hadden een eigen baas, die opdrachten wierf van plaatselijke textielondernemers. De bazen mochten alleen bedeeden werk geven.

Aanvankelijk was werkverschaffing in de eerste plaats een manier om bedelaars, en dan in het bijzonder bedelende arme kinderen, van de straat te houden, iets waarvoor bedelverboden alleen niet voldoende waren. Ook kon men ordeverstoorers en lastpakken een tijdje gedwongen aan het werk zetten. In de achttiende eeuw echter ging men de werkverschaffing in werkhuisen in toenemende mate zien als een vorm van armenzorg. Bedeling zonder daarvoor een tegenprestatie te verlangen, werd onder invloed van verlichte gedachten beschouwd als een bestendiging van de armoede en de afhankelijkheid van de bedeelde. Alleen hoogbejaarden, zieken en gebrekkigen en jonge kinderen zouden nog bedeed mogen worden, voor de overige armen moest werk worden geschapen. Om dit werk zoveel mogelijk lonend te maken werden van de Staten protectionistische maatregelen gevraagd voor de inheemse textielindustrie.²⁹ In de praktijk konden de armen in deze werkverschaffingsprojecten echter niet voldoende verdienen om de bedeling geheel te kunnen vervangen.

Kerkelijke en particuliere armenzorg

Naast de instellingen van stedelijke armenzorg bestond er een heel scala aan kerkelijke en particuliere instellingen, waarvan het belang vooral vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw sterk toenam. Het oude weeshuis van Leeuwarden was een particuliere stichting geworden, die door de weesvoogden in volstrekte autonomie werd bestuurd. Naast het al genoemde Ritske Boelemagasthuis van het Zoete Naam Jezusgilde verscheen in de loop van de zeventiende eeuw een reeks van andere gasthuizen, gesticht en met een fonds voor hun onderhoud begiftigd door welgestelde stedelingen. Deze gasthuizen waren beperkt van opzet. Zij boden een selecte groep oudere mensen gratis woonruimte en doorgaans ook een tegemoetkoming in het levensonderhoud in de vorm van een periodieke uitkering in geld en een wintervoorraad aan voedsel en turf. Elders heetten deze instellingen wel hotjes, in Friesland was de benaming gasthuis gangbaar. Zij werden doorgaans bestuurd door de erfgenamen van de stichters of door hen aangewezen personen.³⁰ Zij maakten geen deel uit van de stedelijke armen-

²⁸ Hoftijzer, 'Opkomst en ondergang van een Engelse wolfabriek'.

²⁹ Een dergelijk verzoek leidde bijvoorbeeld tot de Statenresolutie van 15 mrt. 1742 over de bescherming van de Friese wolnijverheid, *Tegenwoordige staat* IV, 586.

³⁰ De meeste hiervan staan beschreven in Valk, *Voor ziel en zaligheid*.

zorg; patronage was in de meeste gevallen onmisbaar om voor opname in het oude burgerweeshuis of een particulier gasthuis in aanmerking te komen.

Een merkwaardig voorbeeld van een particulier 'armenfonds' vormde de bouwmeestersbeurs. Dit was een fondsje waarop de leden van de magistraat en de vroedschap en de officieren van de schutterij en hun weduwen een beroep konden doen wanneer zij, door ouderdom of tegenslag, beneden hun stand dreigden te moeten gaan leven. Ook dat beschouwde men als 'verval in armoede'. De bouwmeesters beurs keerde jaarlijkse pensioentjes uit, en ook wel eens een eenmalige gift.³¹

De kerken beoefenden vanouds liefdadigheid. Zij waren echter geen onderdeel van de stedelijke armenzorg: de kerkelijke diaconieën beperkten hun zorg tot de lidmaten van de eigen gezindte. Aanvankelijk lijken zij alleen aanvullingen te hebben gegeven op de bedeling door de stadsarmenzorg, die er immers voor alle gezeten inwoners was. In de eerste decennia van haar bestaan heeft de gereformeerde diaconie ook vreemdelingen ondersteund. Gereformeerde ballingen en vluchtelingen konden zich met steun van de kerk in Leeuwarden vestigen. Dit doorkruiste de opzet van de stedelijke armenzorg, die armen van buiten nu juist zoveel mogelijk uitsloot. Waarschijnlijk werkten de armenfondsjes van katholieken, lutheranen en joden, gemeenten die voor een aanzienlijk deel uit immigranten bestonden, precies zo.

In de jaren 1670 kwam er, na lang aandringen van de kant van het stadsbestuur, een taakverdeling tot stand tussen stadsarmvoogdij en gereformeerde diaconie. De diaconie zou voortaan de gereformeerde lidmaten bedelen, de stadsarmvoogdij de overige armen. Ook zou de diaconie zich daarbij voortaan houden aan de provinciale wetgeving die armen die nog geen vijf jaar zelfstandig in de stad gewoond hadden van bedeling uitsloot.³² Daardoor werd de gereformeerde diaconie een publieke armvoogdij, die weliswaar niet onder toezicht stond van het stadsbestuur, maar wel een deel van de stedelijke armenzorg droeg.

In de periode van 1670 tot 1755 hebben de armenfondsen van de getolereerde kerken eenzelfde positie gekregen als de gereformeerde diaconie. De doopsgezinden wilden zelf voor hun armen zorgen. Op de katholieken, lutheranen en joden moest sterke druk worden uitgeoefend, aangezien hun gemeenten veel armen telden. Hoewel het hen zwaar viel die van voldoende onderhoud te voorzien, hadden al deze kerken tegen het midden van de achttiende eeuw een eigen armvoogdij, die met incidentele steun van de stadsarmvoogdij voor de leden van de eigen gezindte zorgde. In 1755 vaardigden de Staten van Friesland een plakkaat uit waarbij alle kerkelijke gemeenten hiertoe bij wet werden verplicht.³³ De stadsarmvoogdij bleef voor alle armen zorgen die geen lid van een kerk waren. In Leeuwarden was dat ruim de helft.

³¹ Ook andere Friese steden hadden dergelijke beursjes, meestal onder de naam correspondentiebeurs. De toekenning van pensioenen en giften wordt vanaf het einde van de zeventiende eeuw regelmatig vermeld in de magistraatsresoluties.

³² GAL, OAA, MR, inv.nr.M3 (25 april 1624), M4 (3 dec. 1624), M8 (30 mrt. 1660), MII (2 sept. 1674, 28 jan. 1676), M12 (31 okt.1678).

³³ Katholieken: Spaans, 'De katholieken en de Vrede van Munster'. Zie voor de lutheranen de correspondentie van de Leeuwarder gemeente met het lutherse consistorie in Amsterdam, GA Amsterdam, Archief Evangelisch-Lutherse gemeente Amsterdam, inv.nr.180 (1733-1736). Joden: Stukken berre-

In 1768 werd echter een uitzondering op deze regel gemaakt voor lutherse en katholieke militaire armen. Omdat de stadsarmvoogdij van de Staten van Friesland subsidie ontving voor arme soldaten en hun gezinnen, moest de stadsarmvoogdij alle militaire armen ondersteunen, ook als die lid waren van een kerk. Vooral voor de lutherse gemeente betekende dit besluit een enorme verlichting van een tot dan toe zwaar drukkende last: zij rekruteerde haar leden vooral uit de meestal uit het Duitse Rijk afkomstige militairen. De gemeente kon daarna haar diaconie zelfs opheffen.³⁴

Kerkelijke gemeenten hebben in de loop van de achttiende eeuw diverse methoden ontwikkeld om de aantallen armen die tot hun last kwamen zoveel mogelijk te beperken. Het werd moeilijker gemaakt om lidmaat te worden. Armen werden neerbuigend behandeld, soms werd hen op oneigenlijke gronden het lidmaatschap ontzegd. De kerken die uit de gevestigde ingezetenen rekruteerden - gereformeerden, doopsgezinden, Waals gereformeerden en de oudbisschoppelijke clerezij (een achttiende-eeuwse afsplitsing van de katholieke kerk) - waren exclusiever dan de immigrantenkerken, de roomskatholieken dus, de lutheranen en de joden. Armen konden dus niet zomaar lid worden van een kerk met een welvoorzien diaconie.

Het toch al bestaande sociale verschil tussen de verschillende religieuze gemeenschappen werd verder verscherpt doordat het zich ook nog eens in een zeer ongelijke bedeling van hun armen weerspiegelde. Aan het einde van de achttiende eeuw kregen de oudbisschoppelijke armen elk gemiddeld honderd gulden per jaar, de doopsgezinde zesenzestig, de gereformeerde ruim veertig. De lutheranen, die rond het midden van de achttiende eeuw nog de grootste moeite hadden gehad om een diaconie in stand te houden, konden na de overheveling van de militaire armen naar de stadsarmvoogdij in 1768 hun weinige overgebleven armen royaal ondersteunen. Zij bedeeden met gemiddeld zestig gulden. Bedeede joden kregen daarentegen zesentwintig gulden, katholieke armen slechts vijftien gulden. De armen van de stadsarmvoogdij kregen gemiddeld zesentwintig gulden.³⁵

Financiële problemen en nieuw idealisme 1770-1800

Het zestiende-eeuwse humanistische ideaal van een bedeling van alle stadsarmen uit één centraal fonds, onder toezicht van de overheid, was hiermee verlaten. De armenzorg werd in de achttiende eeuw gedeeld door een scala aan armenfondsen. Alleen de stadsarmvoogdij, het stads weeshuis en tot op zekere hoogte het Sint Anthonygasthuis stonden onder stedelijk toezicht. Sinds de opheffing van de beijer in 1755 nam het Sint Anthonygasthuis echter alleen nog betalende proveniers op en maakte daardoor geen deel meer uit van de stedelijke armenzorg. De kerkelijke en paniculiere stichtingen waren bestuurlijk autonoom. Daardoor waren ook onder de armen rangen en standen ontstaan, al naar gelang zij op grond van protectie of kerklidmaatschap een

flende de israëlitische gemeente van Leeuwarden, GAL, OM inv.nr.L31 (11 mrt.1738); plakkaat in *Statuten... en costumen van rechte*, appendix 147-148 (28 nov.1755), aanvulling hierop *ibid.*, 153-156 (15 mrt. 1757).

³⁴ Resoluties Staten van Friesland, RAF, Archief Staten van Friesland, inv.nr.204, f.81v, 92, (12 maart, 20 april 1768); overzicht van de geschiedenis van de lutherse gemeente in Leeuwarden door J.F. Freijer, GAL, Archief Evangelisch-Lutherse gemeente, inv.nr.2, deel 1.

³⁵ Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg'.

beroep konden doen op een betere of een mindere armvoogdij. In 1769 werd dat onderscheid letterlijk zichtbaar gemaakt door de door de Staten opgelegde verplichting aan alle bedeelden om een opvallend gekleurd merkteken op de mouw te dragen, waaraan te zien was onder welke armvoogdij zij behoorden.³⁶

De zorg voor het onderhoud van armen die geen toegang hadden tot particuliere of kerkelijke instellingen werd dus gedragen door de stadsarmvoogdij en het stadsweshuis. Met het stadsweshuis ging het aan het einde van de achttiende eeuw niet slecht. Het aantal wezen daalde gestaag en het huis was er, met behulp van legaten en schenkingen, in geslaagd een redelijk eigen kapitaal te vormen.³⁷ De zorg voor de stadsarmen kwam in de tweede helft van de achttiende eeuw echter in financiële moeilijkheden, wat goeddeels te wijten was aan de vermindering van de welvaart in deze jaren, maar waarbij waarschijnlijk ook een verminderde solidariteit jegens deze groep armen een rol speelde. Iedere niet-bedeelde stedeling werd geacht bij te dragen in de collectes voor de stadsarmen. Wie lid was van een kerk moest echter bovendien bijdragen aan de eigen diaconie en kerkleden lijken in toenemende mate liever en royaler aan hun diaconie, die geloofsgenoten ondersteunde en waarop men misschien ooit zelf een beroep zou moeten doen, te hebben gegeven dan aan de stadsarmvoogdij. Het geldgebrek weerspiegelt zich in het steeds stringenter worden van reglementen van de stadsarmenkamer, waarin sinds 1751 de vier espelvoogdijen waren verenigd. Zo werd de hoogte van de bedeling strikt gekoppeld aan leeftijd en gezinssamenstelling. In 1770 schreef het stadsbestuur de kamer een reeks bezuinigingsmaatregelen voor die ook de armenvoogden veel te ver gingen.³⁸

Onder invloed van verlichte gedachten werd in deze periode echter ook een aantal nieuwe initiatieven ontplooid, die tot doel hadden de armen te verheffen. Voor het gevoel van de tijd ging dat heel wel samen met een strikt bureaucratische en zeer zuinige bedelingspraktijk. Hierboven werd al gemeld hoe in deze jaren gratis onderwijs voor de kinderen van bedeelden werd georganiseerd en hoe men poogde de armen eerzaam met werk hun brood te laten verdienen. In de tweede helft van de achttiende eeuw stichtten armvoogdijen en diaconieën ook een heel nieuw type tehuis voor arme bejaarden. Anders dan in de gasthuizen hadden de bewoners daar geen eigen kamertjes. In de nieuwe armen- en diaconiehuizen woonden armen in een strak gereglementeerde leefgemeenschap waar de verzorging relatief goed, maar de bejegening uitermate moralistisch was. Het doel was de arme de gelegenheid te geven zich in een waardige omgeving op de dood voor te bereiden. De gereformeerde diaconie van Leeuwarden stichtte in 1759 een dergelijk huis. Het regime was er zo streng dat het Hof van Friesland reden zag de diakenen te berispen. Het diaconiehuis was bij de bewoners dan ook niet populair. De algemene armvoogdij kreeg van het stadsbestuur

³⁶ GAL, OAA inv.nr.54 (MR 14 april 1769).

³⁷ Spanninga, *Blauwe wezen*, 46-50.

³⁸ Cf. Reglement armenkamer GAL, OAA inv.nr.L66 (2 mrt.1753); nieuw reglement met commentaar van de armenvoogden: ibidem L1224 (1770).

geen toestemming een armhuis te bouwen omdat het de plannen financieel niet haalbaar achtte.³⁹

Helemaal aan het einde van de achttiende eeuw circuleerden er in Leeuwarden ook plannen om het stadswerkhuis te reorganiseren; ook hier speelde de wens de armen te verheffen weer een grote rol. De Catharinakerk, waarin het bestaande werkhuis was ondergebracht, was in vergaande staat van verval en had veel weg van een gevangenis. Het werd als een schande gezien daar te moeten werken. Omdat dat zich niet verdroeg met de verlichte ambities rond de werkverschaffing aan armen moest het werk in het werkhuis ontdaan worden van de gangbare associatie met straf en disciplineren. Een commissie uit het stadsbestuur stelde in 1793 voor het werkhuis te verplaatsen naar het voormalige artilleriehuis aan de Nieuwestad, een ruim, luchtig en presentabel gebouw, dat daardoor geschikt was voor eerbare fabrieksarbeid. In 1798 werd het gebouw in gebruik genomen.⁴⁰

Met de hier beschreven toestanden en ontwikkelingen onderscheidde Leeuwarden zich niet principieel van de andere Friese steden. Elke stad had eigen mogelijkheden en problemen. Harlingen was met zijn haven en zijn industrie wat conjunctuurgevoeliger dan Leeuwarden. De armvoogdijen van Bolsward waren rijk. Franeker kende een corruptieschandaal, dat ook de armenzorg raakte. In Sneek stelde het stadsbestuur schriftelijke overeenkomsten op over de taakverdeling tussen de stadsarmvoogdij en de verschillende kerkelijke diaconieën, terwijl andere steden dat informeel regelden. In het kleine Dokkum werkten instellingen nauwer samen. De last van het onderhoud van de militaire armen was in geen van de andere steden zo zwaar als in de hoofdstad en stadhouderlijke residentie, waar de militaire aanwezigheid zeer prominent was. Overal droegen echter de stadsbesturen de verantwoordelijkheid voor een stedelijke armenzorg, alle steden kenden dezelfde typen instellingen. Organisatie, praktijk en geschiedenis van de armenzorg vertoonden zo wel plaatselijke variatie, maar overal hetzelfde grondpatroon.⁴¹

Besluit

Zorg, vooral zorg voor de armen, vormde een belangrijk punt van aandacht voor het Leeuwarder stadsbestuur in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Voor de ondersteuning van behoeftigen werd een samenhangend systeem van stedelijke armenzorg in het leven geroepen, dat onder toezicht van het stadsbestuur stond. Het moest alle ware armen naar hun werkelijke nood en zonder aanzien van persoon of religie bedelen. Vreemde armen en luie bedelaars moesten van deze zorg worden uitgesloten. Een dergelijke vorm van zorg sloot goed aan bij in de zestiende eeuw in humanistische kringen ontwikkelde idealen rond een stedelijk republikanisme. Hoewel stadsbesturen hun zorgbeleid in deze geest vorm gaven, leefden er onder de indi-

³⁹ Voor het diaconiehuis zie Van der Werf, *De Hofwijck te Leeuwarden*; het proces voor het Hof wordt genoemd in Huussen, *Veroordeeld in Friesland*, 45. Plannen voor een armhuis van de armvoogdij in GAL, OAA inv.Singels nr.374.

⁴⁰ Rapport in GAL, OAA inv.nr.M76 (MR 16 aug. 1793). Het armhuis in de Haniasteeg wordt beschreven in Valk, *Voor ziel en zaligheid*, 107-108.

⁴¹ Dit comparatieve perspectief wordt nader uitgewerkt in Spaans, *Armenzorg in Friesland*.

viduele leden van de elite, die soms zelf zitting hadden in het stadsbestuur, tegengestelde aspiraties.⁴² Zij waren soms bereid grote schenkingen te doen voor liefdadige doelen, maar wensten deze niet versmolten te zien in een stedelijke armenzorg. Zij wensten dat hun stichting hun naam zou laten voortleven in de herinnering en familie en erfgenamen ten goede zou komen. Zij zagen armenzorg niet in termen van de onderlinge solidariteit van leden van de stadsrepubliek, maar als een versterking van hun familie- en relatienetwerken.

Tot het einde van de zeventiende eeuw hebben beide opvattingen gezamenlijk de armenzorg in Leeuwarden bepaald. Naast een samenhangend systeem van stedelijke armenzorg onder toezicht van het stadsbestuur werd de armenzorg gedragen door particuliere stichtingen, beheerd door individuen uit de kringen van de elite. In de decennia rond 1700 ontstond een nieuwe configuratie. In toenemende mate werden niet meer de stad of de familie, maar de ideologische of sociaal-economische gemeenschap waartoe het individu behoorde gezien als de kring waarbinnen men elkaar in geval van armoede diende te ondersteunen. Een in het oog springend voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van de kerkelijke armenzorg. Aanvankelijk vormde zij een, vanwege haar aantrekkingskracht op arme gelukzoekers, door het stadsbestuur maar matig op prijs gestelde min of meer toevallige aanvulling op de stedelijke armenzorg. In de achttiende eeuw droegen de kerkelijke diaconieën echter de verantwoordelijkheid voor hun eigen lidmaten en vormden zo met de stedelijke zorg een hecht geheel; stadsarmvoogdij en diaconieën vormden gezamenlijk de publieke armenzorg.

De bestaande sociale verschillen tussen de verschillende geloofsgemeenschappen onderling zorgden, naast een verdere toename van particuliere stichtingen en fondsen als de bouwmeestersbeurs, voor de ontwikkeling van rangen en standen onder de armen. Het ideaal van een centraal geleide armenzorg, die alle behoeftigen bedeede zonder aanzien des persoons, was versplinterd. Elke groep bedeede de eigen armen, ieder naar de stand die zijn gemeenschap binnen de maatschappij innam. De stadsarmvoogdij werd een vangnet voor armen die niet op grond van kerklidmaatschap of relaties werden ondersteund. In de achttiende eeuw werd er juist bij de zorg voor deze stadsarmen een sterke nadruk gelegd op de noodzaak van verheffing door middel van onderwijs en werkverschaffing. De standenmaatschappij zelf stond daarbij niet ter discussie: daarbinnen moesten de armen in staat gesteld worden nuttige leden van de maatschappij te worden, onderdeel van een verlicht burgerdom.

In deze nieuwe configuratie had de oude tegenstelling tussen de humanistische idealen waarop de stedelijke armenzorg was gegrondvest en de verlangens van de stichters van particuliere armenfondsen zichzelf overleefd. De overgang van een humanistische naar een door verheffingsidealen gestuurde, verlichte armenzorg verliep overigens zeer geleidelijk en zonder schokken. Beide stromingen hadden in hun visies op sociale politiek dan ook een aantal belangrijke punten gemeen.⁴³

Meer dan de medische zorg en het onderwijs, beide overigens onderwerpen die voor Leeuwarden in de toekomst nog beter in kaart kunnen worden gebracht, is zo de zorg

⁴² Een voorbeeld van afwijkende persoonlijke voorkeuren van een magistraatslid is Marcelis Goverts; zie Spaans, 'Gereformeerden en doopsgezinden'.

⁴³ Zie hiervoor ook Mijnhardt, 'The Dutch Enlightenment', 197-223.

voor de armen bij uitstek het terrein geweest, waarop het stadsbestuur en de stedelijke elites waarin het wortelde zich in de 'sociale sector' lieten gelden. Hier traden de zojuist beschreven achterliggende ideologieën en ook de verschuivingen daarin veruit het duidelijkst aan de dag.